

3.2. MORFÉMATÖRTÉNET

SÁROSI ZSÓFIA

3.2.1. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

A fonémák után következő nyelvi szint a szóalakokat felépítő **morfémáké**, más szóval **szóelemké**. A szóelemek a nyelvi rendszernek azok a legkisebb elemei, amelyeknek már van saját jelentésük. Ez a definíció egyúttal a morfémák egyetlen közös tulajdonságát is megnevezi – merthogy a morféma-típusok, sőt ezeken belül akár az egyes elemek is több vonatkozásban jelentősen eltérnek egymástól. A példák:

1. A szóalakban elfoglalt helyétől függően a morféma lehet **tő**(morféma) vagy **toldalék**(morféma). Például a *szépségektől* szóalakot négy szóelem alkotja: egy tő (*szép*) és három toldalék (a *-ség* képző, a *-k* többesjel és a *-tól* határozórag). A *-k* előtti *e* hang mibenlétét illetően – más nézőpontjukból fakadóan – eltérés van a leíró nyelvészet és a nyelvtörténet között. Amit az előbbi, szinkrón szempontból, (ejtéskönnyítő céllal beiktatott) kötőhangnak minősít, az a tövek és toldalékok kapcsolódásának történetét figyelembe vevő nyelvtörténet szerint a *-k* előtti tőnek az ősi, egy mássalhangzóból álló (primer) toldalékok előtt (szintén ejtéskönnyítési okból) megőrződött (pl. *hala-k*), vagy utóbb, analogikusan kapott (pl. *akkumulátoro-k*) tövéghangzója.

2. A morféma lehet **szabad**, azaz önmagában, más tő- vagy toldalékmorféma nélkül is állhat (*szép, kéz, megy*), és lehet **kötött**, vagyis csak más szóelem(ek) el kapcsolódva fordulhat elő. Kötött morféma minden toldalék és bizonyos tövek (*keze-s*): az önállóan nem, csak toldalékkal előforduló töveket **passzív tőnek** (más szakkifejezéssel: **fiktív tőnek**) nevezzük (*csill-og*).

3. A morféma lehet **egyváltozatú** (*-k* többesjel), és lehet **többváltozatú** (*-tól/-től* határozórag).

Morfématörténet címen tehát egy nagyon heterogén és eltérő viselkedésű nyelvi jel-csoport kialakulását és változását tárgyalják a nyelvtanok. Bár van egy közös alap: a tövek is, a toldalékok is hangokból állnak, és így az alaki változásukat jelentős részben a hangváltozások határozzák meg. A tövek alakulásában más tényezőknek van döntő szerepük, mint a toldalékokéban. A toldalékokon belül is jelentősen különbözik egymástól a képzők, a jelek és a ragok keletkezésének és változásainak oka és módja.

Mindegyik morféma-típus tárgyalását egy ősmagyar kor eleji „helyzetfelmérés-sel” kezdjük, majd kiemelve a további alakulásukban legfontosabb szerepet játszó tényezőket, nagy vonalakban áttekintjük, hogyan jutottunk el a mai rendszerekig.

3.2.2. A TÖVEK

3.2.2.1. AZ ÓSMAGYAR KOR ELEJE

Az ősmagyar kor elején a szótövek minden esetben **egyalakúak** voltak. Minden szó magánhangzóra végződött, és ez a végződés kétféle lehetett:

- a) alsó vagy középső nyelvállású rövid magánhangzó, vagyis tövéghangzó:
 - akkor, ha a szó toldalék nélkül állt (**hala* 'hal', **keze* 'kéz', **ado* 'ad');
 - akkor, ha egy mássalhangzóból álló – saját tövéghangzós – primer toldalék csatlakozott hozzá (**halaka* 'halak');

b) *i* utótagú diftongus, melynek az utótagja ősi, egy magánhangzós toldalék (ilyen volt például az E/3. birtokos személyjel vagy az alapnyelvből örökölt múlt-idő-jel), előtagja pedig a toldalékot felvevő tö tövéghangzója (**halaj* 'vki hala', **kerej* 'kért/kérte').

3.2.2.2. A TÖVEK ALAKULÁSÁNAK MEGHATÁROZÓI: A HANGVÁLTOZÁSOK ÉS AZ ANALÓGIA

Miért változnak a tövek? Mert az őket alkotó hangok változnak. A hangtani jelenségek a nyelvhasználatban természetesen szavakban mutatkoznak meg, a hangváltozások szavakban zajlanak le, így nyilvánvaló, hogy az ős- és ómagyar kori nagyszabású hangváltozási tendenciák alaposan megváltoztatták a tövek szerkezetét és viselkedését is. (Ez egyébként azt is jelenti, hogy ha ismerjük az ős- és ómagyar kori hangtörténetet, gyakorlatilag jórészt ki tudjuk következtetni a tőtípusok kialakulásának történetét is). Másfelől pedig ezen a szinten is, ahogy valamennyi nyelvi szinten, folyamatosan érvényesül az egyszerűségekre való törekvés, melynek eszközeként az analógia időről időre beleszól a „szabályos”, tendenciák-kialakította tőtípusok alakulásába. (Van ugyanakkor néhány olyan, kevés tagot számláló, részben eltűnőben lévő igetőtípus is, melyek létrejöttében a fentiekén kívül más, egyedi tényezők is szerepet játszottak – e típusok felsorolását l. a 3.2.2.3. pontban.)

A hangváltozási tendenciák és a tőtípusok

Az ősmagyar kor elején az egyalakúként viselkedő tövek vagy rövid magánhangzóra (tövéghangzó) vagy *i* utótagú diftongusra végződtek. Ennek megfelelően két, ősmagyar és részben ómagyar kori hangváltozási tendencia „robbantotta szét” az

egyalakúságot: A) az *i* utótagú diftongusok monoftongizálódása, illetve ezek későbbi megrövidülése szóvégi helyzetben; B) a tövéghangzó szóvégi felső nyelválásfokúvá válása, majd eltűnése.

A) Az *i* utótagú kettőshangzók monoftongizálódásának (egyeshangzósodásának) eredményeként először *á*-ra, *é*-re, *í*-re végződő tövek jöttek létre: *halá* 'vki hala', *kezé* 'vki keze', *kéré* 'kért/kérte', *kezi* 'vki keze', melyek továbbra is egyalakúként viselkedtek. Amikor azonban az ősmagyar kor vége felé ezek a szóvégi hosszú magánhangzók elkezdtek megrövidülni, vége lett az egyalakúságnak: ugyanis ha toldalék követte őket – azaz szó belseji helyzetben voltak – továbbra is hosszúak maradtak. **Tőváltakozás** vagy más szóval **tőszembenállás** alakult ki: ugyanannak a szónak immár lett egy rövid magánhangzós **tőváltozata** is (*hala*, *keze* vagy *kezi*; igéknél E/3.-ben: *kére*), miközben toldalék előtt tovább őrződött az eredeti, hosszú magánhangzós tőváltozata (*halá-t*, *kezé-t*, *kéré-m*). (Az igéknél gyorsan más irányt vett a változás: az elbeszélő múlt idejű alakoknál a múltidő-jel (-*á*/*-é*) megrövidülésében, illetve hosszúnak maradásában rejlő lehetőségeket a határozott (tárgyas) és az általános (alanyi) igeragozási paradigmák elkülönítésére használták ki a beszélők. Erről l. az igeragozásnál is.)

Így jött létre a **hangzórövidítő tövek típusa**, mely eredetileg főleg már eleve toldalékos és tovább toldalékolható (azaz **relatív**) töveket tartalmazott (*hala* : *halának*, *keze* : *kezeit*), de amelyhez az ősmagyar kor vége felétől kezdődően napjainkig jövevénytiszta is csatlakoztak (melyek viszont tőszavak, tovább nem bontható **abszolút** tövek): *alma* : *almás*, *kecske* : *kecskét*, *pizza* : *pizzát*, *pizzától*. Ez a tőtípus kiformalódása, a korai ómagyar kor óta lényegében változatlanul van jelen a magyar nyelvben.

Itt jegyezzük meg, hogy a nyelvtörténeti gyakorlatban a tőtípusok elnevezése hagyományosan egyes esetekben a típus kialakulásához vezető folyamatot (pl. hangzórövidítő tövek), máskor a folyamat eredményét, annak egy jellegzetes vonását tükrözi (pl. *v*-s tövek).

B) A tövéghangzók szóvégi felső nyelválásúvá válása az ősmagyar kor vége felé, **majd eltűnése** az ómagyar kor elején volt a másik legkorábbi és a tövek szempontjából a legnagyobb horderejű hangváltozási tendencia. Úgy az 5-6. század tájára a tövéghangzó szóvégi helyzetben felső nyelválásúvá záródott (*halu*, *kezü*), miközben ugyanannak a szónak az eredeti alsó vagy középső nyelválású tövéghangzója primer, mássalhangzós toldalék előtt változatlanul megőrződött (*halá-t*, *keze-k*). Itt is megjelenik a tőváltakozás-tőszembenállás jelensége: a szónak a nominativusban vagy szótári alakban mutatott felső nyelválású tövéghangzós tőváltozata (*utu*, *adu*) szemben áll a primer, mássalhangzós toldalékkal ellátott alsó vagy középső nyelválásfokú tövéghangzós tőváltozatával (*utas*, *adom*).

A tövéghangzó teljes eltűnésével immár egy mássalhangzóra végződő, a tövéghangzóját „elveszített” – úgynevezett **csonka tő**(változat) – és egy magán-

hangzóra (továbbra is az eredeti, megőrzött tővéghangzóra) végződő – úgynevezett **teljes tő**(változat) – állt szemben egymással. A korábbi, rövid magánhangzóra végződő egyalakú tövek típusát felváltotta a többalakú, **mássalhangzóra végződő**, csonka tő : teljes tő szembenállást mutató **tövek típusa** (*hal* : *halat*, *ad* : *adom*).

C) A tővéghangzók eltűnésének (vagy épp megmaradásának) további következményei. A tővéghangzók szóvégi eltűnését följebb a tövek szempontjából legnagyobb horderejű változásnak neveztük. Az ómagyar kor végére már legalább 19 névszó- és igetőtípus van, és ezek jelentős része a tővéghangzó eltűnése (esetleg megmaradása) közvetlen vagy közvetett következményeinek köszönheti a létrejöttét.

1. **A tővéghangzó lekopásának többelseji következménye** a mássalhangzóra végződő tövekben kétféle lehet:

- **semmi:** ezek a **változatlan többelsejű tövek:** *hal* : *halas*, *rak* : *rakok*.
- **pótlónyúlás:** azaz a tő eredetileg rövid belső magánhangzója, a tővéghangzó elvesztését ellensúlyozandó, értelemszerűen a csonka tőváltozatban, megnyúlik. Ezeket nevezzük **hangzónyújtó töveknek:** *kéz* : *kezek*, *víz* : *vizes*, *kél* : *kelek*.

2. **A tővéghangzó megmaradása a teljes tőváltozatban** adott esetben a **kétnyíltszótagos tendencia** érvényesülését hozhatja magával: **koromos* > *kormos*. Így jöttek létre az ómagyar kor elején a mássalhangzós végű **hangzóvesztő tövek:** *korom* : *kormos*, *álmot* : *álmot*. Később, az ómagyar kor folyamán ez a tőváltakozás-típus újabb elemekkel bővült, mégpedig sajátos módon ellentétes irányból. Ezek a szavak nem elvesztettek, hanem kaptak egy rövid magánhangzót: alapalakjukban mássalhangzó-torlódást feloldó ejtéskönnyítőt (pl. szláv *kopr* > m. *kapor*), primer toldalék előtt pedig, ha kellett, analogikusan tővéghangzót (*kapro-s*). Végeredményként pontosan ugyanazt a tőváltakozást mutatják, mint a hangzóvesztő tövek, de kialakulásuk módjára utalva **hangzótoldóknak** nevezzük őket.

3. **A β és a γ szó végére kerül és vokalizálódik**, félhangzós *u* vagy *ü* lesz belőle (a γ -ból néha *i* is, de ennek a tövek esetében nincs jelentősége): **loβ* > *lou*, **mezey* > *mezeü*, **biroy* > *biroyü*. A félhangzó az előtte álló magánhangzóval diftongust alkot, majd monoftongizálódik, hosszú magánhangzóvá válik: *ló* (~*lú*), *mező* (~*mezü*), *bíró* (~*bírü*). Vagyis ezek a tövek, melyek a tővéghangzó lekopása után mássalhangzóra végződtek, gyorsan **hosszú magánhangzóra végződő tövekké** váltak.

Ezzel nincs azonban vége az újabb tőtípusok keletkezésének. A két spiráns sajátos tő belseji viselkedésének folyamányaként a további tőtípusokat létrehozó hangtani tényező:

D) A hiátus és a hiátus megszüntetésének módjai

1. Azokban a szavakban, amelyek β -t tartalmaztak, a spiráns hangzóközi kiesése nyomán létrejött hiátust általában v hang töltötte be: *loβak* > *loak* > *lovak*. Ezek a **v-s tövek**: *kő* > *köves*, *nő* > *nevel*. (*V-s* tövek létrejöhetnek úgy is, hogy a hangzóközi β nem esett ki, hanem a képzés helyének eltolódásával v -vé vált.)

2. A γ kiesése után többnyire a *j* hiátustöltő hang lép be (*mezeje γ* > *mezejé* > *mezeé* > *mezejé* > *mezeje*) és hozza létre a **j-s töveket**: *mező* : *mezeje*, *idő* : *ideje*.

3. Néhány szó esetében előfordult, hogy úgy töltődött ki a hangrés, hogy a két egymás mellé került magánhangzó – amennyiben egyforma hangok voltak – összeolvadt: *birayak* > *biraak* > *bírák*. Ez a **bíró** : **bírák**, **idő** : **idén** tőtípus. Így alakult ki a *tető* : *tetéz* szembenállás is.

Az analógia és a tőtípusok

Az analógia, mint mindig jelen lévő, alapvető tényező a nyelvben, egyszerűsítésre törekszik. A hangváltozások révén az egyetlen, egyalakú tőtípusból igencsak bonyolult és szerteágazó rendszer nőtt ki az ómagyar kor közepére – vagyis bőven van indoka az egyszerűsítésnek. Az analógia ezirányú erőfeszítéseinek eredménye azonban – legalábbis egyelőre – paradox módon nem egyszerűbb tőrendszer, hanem vagy újabb tőtípus kialakulása lett, vagy az, hogy egy-egy szó több tőtípusba is tartozhat. Például a *j-s* tövek esetében a nominativus analógiájára gyorsan terjedtek ugyan a *mezők* (eredetileg: *mezejek*), *mezőt* (*mezejet*), *idős* (*idejes*) típusú primer toldalékos alakok, kiszorítván a „szabályosan”, hangváltozási tendencia eredményeként keletkezett korábbi, de bonyolultabb alakokat – ugyanakkor mégsem sikerült, máig sem, a tőtípus egyalakúvá válása, mert néhány toldalék előtt azért makacsul tartja magát a *j-s* változat is (*mezeje*, *idejű*). A korábbi alakok nem tűnnek el egyhamar, mert a hasadás immár „saját jogon” tartja életben a régi és az új változatot egyaránt. (Lásd még a *bírók* és a *bírák* esetét is.)

És így tartozik például az *idő* szó hol az egyalakúak közé (*idő* : *időt*, *idők*, *időnek* stb.), hol a *j-s* tövek közé (*idő* : *ideje*, *idejű*), hol a *bíró* : *bírák* tőtípusba (*idő* : *idén*).

Valószínűleg szintén az analógia (ezúttal a toldalékos, *j-s* töváltozaté) az okozója annak, hogy néhány szó kivált a *j-s* tövek csoportjából, és egy újabb tőtípust hozott létre: a *borjú* : *borjas* tőtípust (< **ború* : *borjas*).

3.2.2.3. A LEGFONTOSABB TŐTÍPUSOK AZ ÓMAGYARKOR VÉGÉN

1. Névszótövek

Egyalakúak

a) rövid magánhangzóra végződők (*kocsi*, *kapu*)

b) hosszú magánhangzóra végződők (*háború*, *olcsó*)

Többalakúak

- a) Mássalhangzóra végződők
- változatlan többelsejűek (*hal : halat*)
 - változó többelsejűek
 - hangzónyújtók (*út : utat*)
 - hangzótoldó–hangzóvesztők:
 - hangzótoldók (*torony : tornyot*)
 - hangzóvesztők (*álom : álmot*)
 - *h-s* tövek (*düh : dühös*)
- b) Magánhangzóra végződők
- *v-s* tövek (*ló : lovat, hamu : hamvas*)
 - *j-s* tövek (*mező : mezeje*)
 - *borjú* : *borjas* típus
 - *idő* : *idén, bíró* : *bírák* típus
 - hangzórövidítők (*alma : almát, keze : kezét*)

2. Igetövek

Többalakúak

- a) Mássalhangzóra végződők
- változatlan többelsejűek (*néz : nézek, hal : halunk*)
 - változó többelsejűek
 - hangzónyújtók (*kél : kelek*)
 - hangzótoldó–hangzóvesztők
 - hangzótoldók (*tékozol : tékozlók*)
 - hangzóvesztők (*őriz : őrzünk*)
 - *sz-szel* váltakozó *v-s* tö (*tesz : tevékeny*)
 - *sz-szel* és *d*-vel váltakozó *v-s* tö (*alszik : aluvám : aludtam*)
- b) Magánhangzóra végződők
- *v-s* tö (*nő : nevel*)
 - *j*-vel váltakozó *v-s* tö (*fű ~ fúj : fúvom ~ fújom*)
- c) Típusba nem sorolható tövek (*van; megy* stb.)

3.2.2.4. A TÖVEK ALAKULÁSA NAPJAINKIG

Az ős- és ómagyar kor nagyszabású hangváltozási tendenciái, melyek a tövek látványosan szerteágazó típusait eredményezték, a 16. századra lezárultak. Újabb, hasonlóan nagyszabású és a nyelvterület jelentős részét érintő tendenciák azóta nem voltak. Ennek következtében a középmagyar kortól kezdve **új tőtípusok nem alakultak ki**.

A másik nagy tőalakító tényező, az **analógia** azonban folyamatosan hatott és hat, továbbra is az egyszerűsítésre törekedve. Vonatkozik ez azokra az újabb sza-

vakra, jövevényekre és belső keletkezésűekre egyaránt, melyeknek valamelyik meglévő tőváltkozás-típusba kell besorolniuk. Hogy melyikbe, azt a szó hangtani felépítésén kívül (vagyis hogy magánhangzóra vagy mássalhangzóra végződik-e) az analógia határozza meg. Így folyamatosan nő a taglétszám az egyalakú töveknél (*kocsi, olcsó*), a hangzórövidítőknél (*pizza : pizzát*) és a mássalhangzóra végződő változatlan többesjű töveknél (*akkumulátor : akkumulátorok*). Az ilyen tőtípusokat nevezi a leíró nyelvészet **nyílt tőosztályoknak**.

Egyáltalán nincs bővülés viszont például a *v*-s töveknél: ilyen tő már rég nem keletkezik, mivel az ómagyar kor végére lezárultak a β -t érintő hangváltozási tendenciák, másrésről meg túl bonyolult ez a fajta tőváltkozás ahhoz, hogy analógiásan kerüljenek be ide (**zárt tőosztályokba**) szavak.

3.2.3. A TOLDALÉKOK

3.2.3.1. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

A toldalékok csoportja nagyon sokszínű. A névszóképzők és igeképzők, a névszójelek és az igejelek, a névszóragok és az igeragok egy csoportba sorolását, egységesen toldalékmorfémaként való kezelését természetesen bizonyos közös alaki és funkcionális tulajdonságaik indokolják, mégis: sok vonatkozásban eltérően viselkednek, keletkezésük, változásaik mögött legalább annyi az egyedi, mint a közös motiváció, a változások lefolyásában a különbözőség, mint a hasonlóság.

A) Miért keletkeznek toldalékok: erre a kérdésre az egyes toldalékfajtákról szóló részfejezetekben keresünk részletesebb választ. Ugyanakkor általánosan, valamennyi formánsra vonatkozóan már itt érdemes kiemelni két, a toldalékok alakulása szempontjából alapvető fontosságú tényezőt.

1. Az egyik az a tendencia, amely szerint az alapnyelvhez és az ősmagyar kor eleji állapothoz képest a grammatikai szerkesztésmód az **analitikusabbtól a szintetikusabb felé** halad. Vagyis: a nyelvtani viszonyokat különálló szavak helyett egyre inkább toldalékok fejezik ki, azaz bizonyos korábbi analitikus nyelvi eszközök szintetikusá alakulnak (l. majd a grammatikalizációt), illetve amikor új eszközre, például egy új grammatikai funkció, jelentés kifejezésére van szükség, az túlnyomórészt szintetikus módon, azaz toldalékokkal jelenítődik meg.

2. A másik fontos tényező a toldalékok **jelentése**, pontosabban a toldalékok alakjának és jelentésének-jelentéseinek egymáshoz, illetve más toldalékok alakjához és jelentéséhez való viszonya. A töveknél azt láttuk, hogy a változások sora (és így a tőtípusok létrejötte) tisztán a hangváltozási tendenciáknak és az analógiának köszönhető. A tömorféma lexikai jelentésének semmilyen szerepe nincs abban, hogy mi zajlik a tő végén (pl. a *ló* szó 'páratlan ujjú patás háziállat' jelentésének abban, hogy vannak *loβa, loβu, loβ, lou, ló, lú, lova-(k)* stb. tőváltzatok).

A toldalékok jelentése **grammatikai funkció**, és mint ilyen, toldalékfajtatól függően nagyobb vagy kisebb mértékben, de mindenképpen meghatározza a formánsok alakulását: motiválja a meglévők változását és újabbak keletkezését egyaránt. Akár azzal, hogy egyetlen alakhoz kapcsolódóan túl sok van belőle: mint például az ősmagyar kor eleji csekély számú, ám igen erősen poliszém névszóra-gok esetében, melyeknél a sokjelentésűség egy idő után zavaróvá vált. Akár azzal, hogy változékony, hajlamos az elhalványulásra, eltűnésre (különösen a képzők jelentésére igaz ez). Akár azzal, hogy a véletlen alaki egybeeséseknél – homonímiánál – a kommunikációs zavart elkerülendő, az egyértelműség érdekében további alaki változásokat indukál.

Mivel a toldalékok is hangokból állnak, melyekre a **hangváltozási tendenciák** éppúgy vonatkoznak, mint a töveket felépítő hangokra, a képzők, jelek és ragok körében is vannak pusztán **alaki változások**. Ha, mondjuk, egy toldalék bilabiális zöngés spiráns formájú (mint például a folyamatos melléknévi igenév egyik képzője az ősmagyar kor nagy részében), akkor a szó végére kerülve az ómagyar korban éppúgy vokalizálódik és válik tárgyává további változásoknak, mint ahogyan azt a *v*-s tövek esetében láttuk (**kesereβ* > *kesereü* > *keserü*). Ugyanakkor arra is több példa van, hogy a grammatikai funkció önmagában megakadályozhatja az adott hangon adott fonotaktikai helyzetben általában érvényesülő hangváltozási tendencia végbemenetelét (pl. az E/1. birtokos személyjel alakulásánál: a funkciót hordozó *-m-* másként viselkedik, mint általában az ősmagyar kor eleji „sima” hangzóközi *-m-*-ek, amennyiben mindig megmarad *-m-*-nek, sosem változik *-β-vé*).

Fontos szerepe van az **analógiának** is, többek között a paradigmák kialakulásában.

B) Hogyan jönnek létre új toldalékok? A következő módokon: 1. meglévő toldalékokból, 2. önálló szavakból, 3. más nyelvekből való átvétellel, 4. a szóvég meg-elevenedésével. Az első két módon képzők, jelek és ragok egyaránt létrejöhetnek, a 3. és 4. módon csak képzők kerültek a magyarba. Lássuk részletesebben!

1. A meglévő toldalékból úgy, hogy például a primer, egy mássalhangzóból álló formáns magához vonja az előtte álló szónak egy adott nyelvallásfokon lévő tövéghangzóját. Vagy azért, hogy magát a hasonló alakú másik toldaléktól megkülönböztetve egy zavaró homonímiából kikerüljön; vagy azért, hogy sok jelentéséből (poliszémia) néhányat alakilag is elkülönítsen. Az előbbi esetre (homonímiából való kiválásra) példa az ősi *-t* főnévképző, amely egybeesett a *-t*, *-tt* formájú befejezett melléknévi igenévképzővel (*olvasott*) és a hasonló múltidő-jellel (*olvasott*), és amelyből *-at/-et* (*olvasat*) lett az ómagyar korban.

A poliszémia enyhítésére való törekvés eredménye lett az, hogy az ősmagyar kor elején még igen sok jelentésű *-n* határozórag, szintén a tövéghangzók segítségével, először **testesedett** (= vált primer toldalékból két hangból álló testes formánssá) úgy, hogy magához vonta az előtte álló szó tövéghangzóját, majd a lehe-

tőséget felhasználva, mely szerint a hozzá vonódó tővéghangzó lehetett alsó és középső nyelvvállásfokú is, létrehozta önmagából (a középső nyelvvállású tővéghangzóval) az *-on/-ën/-ön* helyhatározó- és (az alsó nyelvvállású tővéghangzóval) az *-an/-en* módhatározó ragot. Az egész folyamat maga a **hasadás** néven ismert jelenség.

Két vagy több alapnyelvi primer toldalék összekapcsolódik, és így hoznak létre egy új (testes) toldalékot. Számos új képző született így (például a *-g* és a *-t* képzőkből a *-gat/-get: nézeget*) – a képzők esetében ezt a jelenséget **bokrosulás**-nak, az ezzel létrejött új képzőt képzőbokornak hívjuk (l. még a képzőkről szóló fejezetben is). De előfordul ragoknál is: ez a **raghalmozás** (pl. a *-stul/-stül* társhatározórag: *kutyástul*). A primer toldalékoknak ez az összekapcsolódása persze nem ötletszerűen, ad hoc következik be, mint ahogy az sem véletlen, hogy éppen a gyakran változékony jelentésű képzők körében a legnépszerűbb. A képzők bokrosulása mögött szinte mindig az áll, hogy az összetevő formánsok közül legalábbis az egyiknek az eredeti jelentése, produktivitása (új származékszavak létrehozására való képessége) korábban már meggyengült, elhalványult.

Egy már régóta létező toldalék **funkciót vált**: így keletkezett több igei személyrag is korábbi, eredeti jelentésükben–funkciójukban elhalványult képzőkből (pl. E/2. *-sz, -l: látsz, eszel*).

2. Az önálló szavakból toldalékká, tehát nyelvtani szerepkörű morfémává válás folyamata, azaz a **grammatikalizáció** jelensége értelemszerűen velejárhoja az egyre szintetikusabbá váló szerkesztésmódnak. Már az alapnyelvben megindulhatott például az igei személyragoknál (**ado + *mš`ën > adom*), de azős- és ómagyar korban különösen megnőtt a jelentősége ennek a toldalékkeletkezési módnak, elsősorban a ragok, ezen belül is főleg a névszóragok esetében. Így keletkezett például a *bél* 'belső rész' főnévből a *-ban/-ben* helyhatározórag.

Hogy miért éppen a ragoknál és miért éppen ez a toldalékkeletkezési mód? Tudjuk, hogy a három toldalékfajta közül a ragok azok, amelyek a mondatbeli, szintaktikai viszonyokat jelölik. Minthogy ezeket a viszonyokat az alapnyelvben és azős- és ómagyar kor elején is jórészt önálló szavakkal fejezték ki, világossá válik, hogy miért önálló szavakból lett az újabb ragok többsége, miért a grammatikalizáció a messze leggyakoribb ragkeletkezési mód. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy névszóragból öröklötten eleve kevés volt (határozórag mindössze négy), ezért a tővéghangzóval vagy egymással történő kombinálódásuk (tővéghangzó toldalékhoz vonódása, hasadás, raghalmozás) csak nagyon korlátozott számban tudott új toldalékot létrehozni (bár a beszélők kihasználták ezeket a lehetőségeket is).

3. Főleg a 19-20. században kerültek be nagy számban a magyar nyelvbe olyan idegen szavak, amelyek egyike-másikának a képzője egy idő után alkalmanként már belső keletkezésű (vagy régebbi jövevény) szavakból is hozott létre származékokat. Ilyen **jövevényképző** például az *-ista* (*idealista* – de: *szólista, elemista* is).

4. A szóvég megelevenedése, azaz az **adaptáció** ritka jelenség, és csak a képzőknél fordul elő. Ilyenkor az történik, hogy a beszélők két vagy több, nagyjából

azonos fogalmi körbe tartozó és nagyon hasonló vagy azonos módon végződő szó végét amolyan képzőfélének kezdik érezni, és egy idő után akként is használják, új „származékokat” hozva létre. Így lett a *csárda* és a *kaloda* szavak végződéséből a *-da/-de* képző, melyet a nyelvújítók bőséggel alkalmaztak is: *óvoda, tanoda, uszoda*.

3.2.3.2. A KÉPZŐK

A képzők az ősmagyar kor elején

A számos képző, mely az alapnyelvből öröklötten megvolt a magyar nyelvben, túlnyomórészt egyetlen hangból – leginkább mássalhangzóból – állt, azaz primer toldalék volt: *-d, -g, -j, -k, -l, -m, -n, -p, -r, s, -sz, -t, -z, -β, -γ* és az *-i*. Mindössze két, már akkor testes alapnyelvi eredetű képző lehetett: a mai *-ít* igeképző elődje és a későbbi *-talan/-telen* fosztóképző előzménye, a *-tal/-tel*.

A mainál jóval kevésbé mutattak szófaji kötöttséget: sok képző igét és névszót egyaránt képezhetett. Például a *-d* kicsinyítő-becéző funkcióban névszót, l. ÓMS.: *fyodum* 'fiacskám'; gyakorító vagy mozzanatos funkcióban igét (*bököd*, illetve *éled*). Rendkívül sok jelentésűek és igen produktívak voltak – ugyanakkor ezt a származék-létrehozó képességét jó néhányuk a korszak végére elveszítette.

A képzők változása és új képzők keletkezése

A képzők változásának és keletkezésének okaira és módjaira lényegében ugyanazok a megállapítások vonatkoznak, amelyeket a fentiekben általában a toldalékok változásáról és keletkezéséről tettünk. Mégis: e formáncsoport sajátos jellemzőiből az fakad, hogy a jelektől és ragoktól eltérően a képzők alakulását meghatározó legfontosabb tényező: **a jelentés és a produktivitás változékonysága**.

A három toldalékfajta közül a képzők jelentése a legkevésbé állandó, és ez igaz a szinkroniában és a diakroniában egyaránt. Voltak és vannak képzők, amelyeknek a pontos jelentése mindig csak az aktuális használat közben derül ki. Más jelent például a *-z* igeképző akkor, ha mondjuk a *só* szóhoz járul ('valamivel ellát': *sóz*), vagy ha a *metróhoz, biciklihez* ('valamilyen járművel helyet változtat': *metrózik, biciklizik*), megint mást, ha a *zongora* vagy a *cselló* szavakkal képez származékot ('valamilyen hangszeren játszik': *zongorázik, csellózik*), és így tovább. Látható, hogy a *-z* képző jelentését lényegében az éppen esedékes alapszó adja meg, annak a jelentése sugárzik át a képzőre: ez a **jelentésbesugárzás**, más néven **irradiáció**.

Bár a képzők nagyobb részének ennél stabilabb és pontosabban körülhatárolt a jelentése, azért az az ilyen **jelentésekkel** is (különösen az alapnyelvi eredetű, primer képzőkéivel) gyakran előfordult a magyar nyelvtörténet folyamán, hogy **elhalványultak**, és így már nem látták el eredeti funkciójukat. Az ilyen képzők nyilvánvalóan nem vagy csak elvétve hoznak létre származékszavakat, vagyis

produktivitásuk (= származékszó-létrehozási képességük) is megszűnik vagy nagyon visszaszorul. (Megszűnhet amúgy egy képző produktivitása úgy is, hogy a jelentése továbbra is jól felismerhető.) Mindezek oda vezetnek, hogy a funkciót ellátandó új képzők jönnek létre. Ennek a messze leggyakoribb eszköze a **bokrosulás**, melynek során rendszerint két (vagy több) primer képző összekapcsolódik és testes toldalékot, **képzőbokrot** alkot. Van, amikor az elhalványult jelentésű képző önmagával bokrosul (**elemisméltlése bokrosulás**). Így keletkezett az ősmagyar korban a *-lal/-lel* képzőbokor: WinklK. 116: *keerlelyk*. Máskor rokon értelmű képzők erősítik egymást (**szinonim képzők bokrosulása**), például az elavult *-r* gyakorító igeképzőt a hasonló jelentésű és produktív *-g* úgy, hogy a *-rog/-rög/-rög* képzőbokrot alkotják együtt (*didereg*). Olyan is van, hogy két különböző funkciójú képzőből (esetleg képzőbokorból) lesz általában az egyikük jelentését továbbvivő képzőbokor, például az *-m* mozzanatos igeképzőből és az *-ás/-és* képzőbokorból a *-más/-més* főnévképző(bokor) (pl. TÖ.: *Latamas* 'látomás' személynév).

A meggyengült jelentésű, elavult képző nemcsak bokrosulással kelhet újra életre, hanem – jóval ritkábban – például úgy is, hogy **az előtte álló szó tövéghangzóját** (egységesíti egy adott nyelvállásfokon, esetleg meg is nyújtja, majd) **magához vonja**. Ezt tette például az *-sz* névszóképző, és így lett belőle az *-ász/-ész* foglalkozásnév-képző: *méhész, vadász*.

A tövéghangzó toldalékhoz vonódása azért az esetek többségében egy másik, de szintén a jelentéssel összefüggő problémát segít, legalább részben, megoldani: a zavaró **poliszémiát**. (A **hasadás** körében is van rá példa.) Lássunk egy konkrét esetet a képzők köréből! Az ősi *-d* igeképzőnek többek között mozzanatos és gyakorító jelentése is volt: e kettőt alakilag is különválasztandó, a beszélők egy idő után a gyakorító funkcióban középső nyelvállású magánhangzóval, *-od/-öd/-öd-ként* (*bököd*), mozzanatos funkcióban alsó nyelvállású magánhangzóval, *-ad/-ed-ként* (*gyullad, szakad* vö. TA.: *zakadat*) kezdték használni.

Új képzők keletkeztek egyéb módokon is az ős- és ómagyar korban. Például **funkcióváltással**, más toldalékból, mint az *-i* melléknévképző az *-é* birtokjelből: (a) *királyé* (a) *birtok* típusú szerkezetekben az eredetileg névszói állítmány melléknévvé értékelődött át. Nagyon ritkán, de előfordul önálló szóból **grammatikalizációval** (korábbi terminussal: agglutinációval) létrejött képző is: ilyen a *-ság/-ség* az ősmagyar korban és a *-beli* vagy a *-né* feleségnévképző az ómagyarban. A szintén ritka **adaptációra**, azaz a szóvég megelevenedésére az ómagyar korból van az első példa: a *-nok/-nek/-nök* képző (a szláv eredetű *asztalnok, bajnok* stb. nyomán > *pohárnok*, később: *elnök, ülnök* stb.).

A képzők az ómagyar kor végén

Ha összevetjük az ősmagyar kor eleji képzőállományt az ómagyar kor végével, azt látjuk, hogy a számuk jelentősen megnőtt; hogy egyelemű, produktív primer képző már alig van, annál több viszont a testes, két vagy több hangból álló képző,

illetve képzőbokr; hogy a poliszémia, bár továbbra is jellemzi ezt a toldalékfajtat, jelentősen enyhült, már csak azáltal is, hogy határozottan szétvált az ige- és a névszóképzés.

A képzők az ómagyar kor után

Lényegében nincsen különbség az ősmagyar-ómagyar kori és a későbbi, napjainkig tartó korszakok képzőeseményei között. Egyrészt mindig vannak olyan új jelentések, jelentésárnyalatok, amelyeket a beszélők (új) képzőkkel fejeznek ki; másrészt a képzők jelentésének és produktivitásának változékonysága – mint a változásokat indukáló legfőbb tényező – változatlanul jelen van. Ennek megfelelően továbbra is:

– vannak képzők, amelyek elvesztik jelentésüket és **kihálnak**, mint például a középmagyar kor folyamán az *-l* névszóképző (*kötél*), az *-ály/-ély* (*aszály*, *veszély*), az *-ény* (*serény*), a *-mány/-mény* (*íromány*) és még sokan mások;

– **keletkeznek új képzők**. A középmagyar korban szép számmal ige- és névszóképzők: például a *-dogál/-dégél/-dögél* (*sírdogál*), a *-döz/-déz/-döz* (*kapdoz*), *-int* (*nyomint*) vagy az *-atag/-eteg* (*lengeteg*), *-ákon/-ékeny* (*aluszékeny*), *-ós/-ős* (*íjedős*);

– vannak képzők, amelyek **produktivitása módosul**: kibővül, leszűkül, más területre helyeződik át. Erre példa a korábban nagyon termékeny, igéből főnevet létrehozó *-at/-et* képző, amely a középmagyar korban sokat veszített elevenségéből. Fénykorában, az ómagyar korban, számos más jelentésárnyalata mellett, elsősorban magát a cselekvést fejezte ki: *aratat* 'aratás', *épület* 'épülés', *kereset* 'keresés'. Az *-at/-et*-tel létrejött származékszavak jelentése idővel módosult, a cselekvésnévből a cselekvés eredményének a neve lett (*épület* 'épülés' → *épület* 'ami felépült, építmény'; *kereset* 'keresés' → *kereset* 'amit megkeresnek') – és lassan az *-at/-et* cselekvésnévképzői szerepe, produktivitása visszaszorult. Ezzel párhuzamosan egy másik képző termékenysége viszont látványosan megnőtt. Az *-ás/-és* már az ómagyar korban is szinonimája volt az *-at/-et*-nek, de mellette ritkán volt alkalmá származékokat létrehozni. A középmagyarban jön el az ő ideje: lényegében átveszi a cselekvésnévképzői szerepet (*aratás*, *épülés*, *keresés*). (Azért néha, igazolandó a képzők sokjelentésűségére vonatkozó megállapításokat, létrehoz másféle származékokat is, mint pl. a *tojás*, amelyben a cselekvés eredményét vagy a *lakás*, amelyben a cselekvés helyét jelöli.);

– és vannak képzők, amelyek **visszanyerik** korábban már elvesztett **produktivitásukat**. Ebben már szerepe van egy olyan jelenségnek, amely az első két nyelvtörténeti korszakban nem, hanem csak a középmagyar kortól, legfőképpen az újmagyarban korban, a nyelvújítás idején és a reformkorban tapasztalható: a **tudatos nyelvbefolyásolási törekvéseknek**. A korábban egyeduralkodó spontán szókeletkezési módok mellett egyre inkább tetten érhető a beszélők tudatos szóképzés-gyarapítási szándéka és ezzel együtt beavatkozása a képzők működésébe.

Így tettek a nyelvújítók újra termékennyé olyan elavult képzőket, mint például a fent már említett *-ány/-ény* (*puhány*), a *-cs* (*labdacs*), a *-tyú/-tyű* (*tolattyú*) vagy éppen a *-mány/-mény*, amelynek a produktivitása aztán megint csak eltűnt, de a 20. század legvégére – 21. elejére mintha újra kísérletet tenne a visszatérésre például az egyelőre még csak szűk körben próbálkozó *kiosztmány* 'handout' formájában.

A nyelvújítók nem érték be elavult képzők felújításával, hanem más módszerekkel is éltek a képzők (és persze főleg a származékszavak) gyarapításának érdekében. Létrehoztak új képzőbokrokat, például az *-ias* – *-iatlan* képzőbokor-párt: *nyárias*, *költőietlen*. Hosszú képzőbokrokat megrövidítettek: *lakhatatlan* > *lakhatlan*, *okvetetlen* > *okvetlen*. Más szófajú szavakhoz csatlakoztattak addig csak névszókhoz vagy csak igékhez járuló képzőket: például az ómagyarban még csak névszókhoz járuló *-nok/-nek/-nök* képzőt igékhez is kapcsolták (*mérnök*, *ülnök*).

Szokatlan megoldásokkal is éltek: például igeképzőt tettek olyan alapszavak után, amelyekhez korábban sosem járult ilyen formáns: személyragos igékhez (*látta*), határozóragos főnevekhez (*kézbesít*) stb. Számos melléknevet alkottak olyan képzőszerű utótagokkal, mint a *-bani* (*nagybani*), *-bóli*, *-róli*, *-tóli* stb., de ezek később, az ortológusok ezirányú tevékenységének köszönhetően, szinte teljesen eltűntek. Mint ahogy végül hamvába holt a „nöstényítés”-nek nevezett kísérlet is, amelynek az volt a célja, hogy a magyar nyelvben is megkülönböztethető legyen a nőnem, mégpedig a *-né* képző segítségével: *jó ~ jóné*, *ő ~ őné* stb.

Képzők azóta is folyamatosan keletkeznek (és hálnak ki). Manapság zajlik például a *-mentes* képzővé válása (*cukormentes*, *füstmentes*), miközben a 'hiány'-t kifejező másik képző, a régi *-talan/-telen* is produktív. Sajátos, jelentésmegosztásra utaló tendencia figyelhető meg a két formáns működésében: míg a *-mentes* többnyire a 'pozitív hiányt', addig a *-talan/-telen* inkább a 'negatív hiányt' fejezi ki (*cukortalan* – *cukormentes*, *sótalan*, *sótlan* – *sómentes*).

3.2.3.3. A JELEK

3.2.3.3.1. Az igejelek

Jelből jóval kevesebb volt az ősmagyar kor elején, mint képzőből, és a nyelvtörténet folyamán kevés új is keletkezett, de nem ez az egyetlen különbség a két formáncsoport között. A képzőkével ellentétben a jelek jelentése viszonylag stabil, így, ha változnak, az vagy csupán alaki változás, vagy egy időközben kialakult zavaró homonímia feloldását célozza (ez alól valamelyest kivételt képeznek az időjelek – részletesebben l. ott). A keletkező új jelek pedig nem erősítik meg a régiek jelentését, mivel erre nincs szükség, hanem mindig új jelentéseket, jelentésárnyalatokat fejeznek ki.

Az igejelek az ősmagyar kor elején

Az ősmagyar kor elején már megvolt a ma is használatos három mód – kijelentő, feltételes és felszólító –, és a mai háromból két igeidő: a jelen és a múlt. A kijelentő mód és a jelen idő, mint a legősibb és leggyakrabban használt formák, akkor is és azóta is jelöletlenek. Ugyanakkor a cselekvés módjának és idejének az igealakon történő kifejezése korán megnyilvánuló jelenség, aminek eredményeként feltehetően már volt jele a feltételes módnak (*-nai/-nei*), és a felszólító módnak (*-γ*). Volt jele a múlt időnek is: a fentebb már említett **-i*. Attól, hogy nem volt jele, a jövő időt még ki tudták fejezni a beszélők az ősmagyar korban, azon a módon, ahogyan más nyelvekben is, a magyarban is gyakran tesszük, máig: jelen idővel (l. „Mit csinálsz délután?” „Moziba megyek.”).

A mondatban megjelenített esemény folyamatos vagy befejezett voltát, azaz a mondat aspektualitását az ősmagyar kor elején valószínűleg az igenevekkel (folyamatos és befejezett melléknévi igenév) fejezték ki.

A módjelek változásai

A felszólító mód jele. A beszélők leggyakrabban egyes szám második személyben intéznek felszólítást kommunikációs partnerükhöz. Éppen erre az esetre tételezhetjük fel azt, hogy a felszólításhoz jó ideig nem használtak az ősmagyar korban morfológiai jelölőt, azaz jelet: a hallgató a mai napig érzi a felszólítást a nagyobb nyomatékkal ejtett kijelentő módú igékben is (pl. „Mész innen!”, „Elpakolod a játékaidat”, vagy éppen a módjel nélküli „Gyere”). Ugyanakkor az is valószínű, hogy a felszólító mód jele a kezdetektől jelen van a magyar nyelvben. Ez a γ formájú felszólító módjel történetesen egybeesett a folyamatos melléknévi igenév szintén γ (és β) alakú képzőjével, és ez, például az E/2.-ben, zavaró homonímiát eredményezhetett: **kérey* 'kérj' – **kérey* 'kérő'. Azért is eshetett egybe a folyamatos melléknévi igenév éppen az E/2. felszólító módú igealakokkal, mert felszólító módban – értelemszerűen – a paradigma központi tagja az E/2. alak, és mint ilyen, ez jelenik meg a leggyakrabban használt alaknak „kijáró” zéró személyraggal: „Várj!” A homonímia feloldásának és egyben a *-j* alakú felszólító módjel keletkezésének föltehető magyarázata az, hogy egy hosszabb szóalak második szótagbeli magánhangzója kiesett a kétnyíltszótagos tendencia következtében, a mássalhangzó után álló γ pedig *j*-vé vált: pl. T/2. **kéreyetek* > **kérjyetek* > *kérjyetek* – és *j*-ként terjedt át a többi személyre is.

A feltételes mód jele az ő- és ómagyar kori hangváltozási tendenciáknak megfelelően alakult: a *-nai/-nei*-ből először az ősmagyar kor végére *-ná/-né*, majd az ómagyar kor folyamán *-na/-ne* lett. Az utóbbi, megrövidült forma azonban csak egyetlen paradigmataban, az általános ragozás E/3.-ben jelentkezett, mivel itt így különítette el a nyelvhasználat a kétféle ragozási paradigmát egymástól: pél-

dául ÉrdyK. 196: *adnaa* 'adná' (határozott ragozás) és 93: *mondhatna* 'mondhatna' (általános ragozás).

Az ómagyar kori kódexekben, latin hatásra, általánosan elterjedt szokás volt az, hogy feltételes módú alakokat használtak felszólító mód helyett a múlt idejű főmondatnál bevezetett alárendelt mellékmondatokban, mint például a Halotti beszédben: „Ge mundoa neki meret nū eneȳc” ’De (meg)mondta neki, miért ne ennék (= egyen)’. A beszélt nyelvben ez a jelenség valószínűleg kevéssé vert gyökeret, amit az is sejtet, hogy a 17. századra, amikor az élőbeszéd már jóval nagyobb hatással volt az írásbeliségre, mint a korábbi századokban, a feltételes mód ilyenén használata visszaszorult.

Még később, az újmagyar korban, viszont éppenséggel „a sírból hozták vissza” (ahogy Bárczi Géza megfogalmazta) azt a *látnök, néznők*-féle formáját a T/1. jelen idejű, határozott ragozású feltételes módú alaknak, ami utoljára a középkorban volt használatos szélesebb körben. Ez a nyelvhasználók egy kicsiny, de nagy presztízsu csoportja által feltámasztott és aztán az igényes nyelvhasználat (egyik) jelének tartott alak nemcsak az irodalmi nyelvben, hanem valamennyire a beszélt nyelvben is divat volt, még a 20. század második felében is.

Az időjelek: új idők és új jelek feltűnése és eltűnése

Az ős- és ómagyar korban látványosan kibővült az igeidők rendszere, különösen a múlt időt illetően. Az ősmagyar kor eleji egyetlen múlt idő (*-i > -á/-é jeles: *látá*) mellé számos új keletkezett az ómagyar korra, majd ezek fokozatosan visszaszorultak, míg mára ismét egyetlen múlt időre (-t jeles: *látott*) szűkült le a rendszer.

Arról, hogy ez miért és hogyan történhetett, a korábbi nyelvtörténeti megállapításokat kiegészítő, illetve vitató (esetenként egymással is vitatkozó) tanulmányok jelentek meg a közelmúltban. A továbbiakban csak arra van módunk, hogy jelzesszerűen utaljunk a bonyolult kérdéskör legfontosabb elemeire.

Az újabb múlt idők megjelenésében és a rendszer ős- és ómagyar kori átrendeződésében az **aspektualitás (folyamatosság vagy befejezettség)** kifejezésére irányuló egyre erősödő – majd az ómagyar kor után újra visszaszoruló – tendencia az egyik fontos tényező. Például az újabb múlt idők közül elsőként megjelent -t jeles múlt, melynek jele a befejezett melléknévi igenév képzőjéből értékelődött át, eredetileg olyan cselekvés jelölője lehetett, amelynek a jelenben van eredménye, i. (*meg*)*főtt, evett, látott* – ezért egyes értelmezések szerint az ősmagyarban még inkább befejezett jelenként funkcionált (szemben a folyamatos jelennel: *fő, eszik*; vö. az angol present perfect – present continuous párhuzammal). A ma használatos funkcióban működő, „igazi” múlt idő csak később, az ómagyar korban lett belőle.

Abban, hogy ez bekövetkezzen, a szintén az ősmagyar korban létrejött összetett múlt időknek volt szerepe. A két tagból – ige + létige – álló múlt idők eredetileg ugyancsak a folyamatosság és befejezettség megkülönböztetését tették lehe-

tővé a múltban lezajlott eseményeket illetően: *lát vala* (folyamatos múlt) – *látott vala* (befejezett múlt).

Az összetett múlt idők megjelenését a magyar nyelvben egy másik tényező is segíthette: a **kontaktusnyelvek**, nevezetesen a vándorláskori török nyelvek és a korai ómagyar kori latin mintája. Az előbbi a honfoglalás előtt a magyar beszélt nyelvi rendszerre hathatott, az utóbbi a korai ómagyar kortól kezdve az egyházi fordításirodalmon keresztül elsősorban az írott nyelvre.

Az ómagyar kor folyamán az igeidők rendszerében némi átrendeződés következett be, így az ómagyar kor végén már a következő múlt időkkel és funkcióikkal számolhatunk (a teljesség igénye nélkül):

1. **-á/-é-jeles (elbeszélő) múlt:** *kéré*. A jelennel kapcsolatban nem álló múlt kifejezése, múltbeli események elbeszélése.
2. **-t jeles múlt:** *kért*. A mai funkciójához hasonlóan a múltban zajlott események jelölése (korábbi jelentése, a jelenre kiható befejezettség aspektusa ekkorra már visszaszorult).
3. **Folyamatos (befejezetlen) múlt** (kijelentő módú igealak + *vala*): *lát vala*; befejezetlen, ill. folyamatos múlt kifejezése.
4. **Régmúlt (befejezett) múlt** (*t*-jeles múlt idejű igealak + *vala ~ volt*): *látott vala ~ látott volt*; részben a folyamatos múlttal szemben a befejezettség kifejezése, részben az előidejűségé: a múltban lezajlott cselekvések közül a korábban történtet jelöli.

Fölmerülhet két kérdés: ezt a sokféle múlt időt mennyire használták a kései ómagyar kori beszélők a mindennapi kommunikációban; illetve: miért tűntek el szinte teljesen a későbbiekben?

Sokáig az volt a meghatározó felfogás, hogy a múlt idők változatossága és gazdagsága főleg a fordításon alapuló egyházi tárgyú írásbeliségre jellemző, és ha keletkezésük maga nem is, de használatuk szabályainak alakulása jelentős részben a latin nyelv hatására történt. Ezt látszott alátámasztani az is, hogy a kor kevés világi tárgyú és nem latinból fordított nyelvemléke közül például a Szabács Viadalában csak a *-t* jeles múltat és az *-á/-é* jeles elbeszélő múltat találjuk meg. Ugyanakkor a legfrissebb kutatások kimutatták, hogy az 1526 előtti magyar nyelvű misszilizsekben (valóságos személynek szóló, elküldött levelekben) valamilyen múlt idő megjelenik – vagyis tényleges, élő, beszélt nyelvi jelenség volt a többféle múlt idő használata. Még ma is akadnak olyan nyelvjárások, amelyekben a beszélők anyanyelvjárásuk részeként használják az ómagyar kori múlt idők egyike-másikát, vagy akár többet is (például a *látott volt* típust a Székelyföldön, többféle múlt időt a moldvai csángók).

Másfelől azonban feltételezhetően az ómagyar korban sem mindegyik nyelvjárásra volt ez jellemző (ennek igazolása további kutatásokat kíván). Az pedig már jól adatolható, hogy a középmagyar kortól egyre inkább visszaszorult a sokféle múlt idő. A *-t* jeles múlt vált a legelterjedtebbé, hozzá képest az elbeszélő múlt is

jóval ritkább volt. A különféle múlt idők funkciói az ómagyar kor után módosultak. Újabb vizsgálatok szerint az *-á/-é* elbeszélő múltú igéknek például a közép-magyar korban pragmatikai szerepe lett: a semleges *-t* jeles múlttal szemben a megnyilatkozó pszichés állapotát, érzelmi hozzáállását érzékeltetik. Hasonló a helyzet a 18. század utáni irodalmi igényű írott szövegekben is. Az általános időszemléletben történt 19. századi változás velejárójaként a személyes érintettséget kifejező elbeszélő múlt végleg eltűnt a nyelvváltozatok nagy részéből.

Az ómagyar kor végi árnyalt múltidő-rendszer fokozatos elenyészése a nyelvterület nagy részén többféle okra is visszavezethető. Egy biztos: eltűnésükkel nem lett kevésbé kifejező a magyar nyelv. Azokat a funkciókat, jelentéseket, amelyeket korábban a különböző múlt idők jelenítettek meg (például az aspektualitást), más nyelvi eszközök „vették át” (például, részben, az igekötők).

Az ősmagyar kor vége felé alakult ki a **jövő idő jelölésének az eszköze**, az ***-md*** (később ***-nd***) toldalékmorféma. Ezt a toldalékot a nyelvtörténész szakma egy része jövőidő-jelként, más része modális képzőként tartja számon (mi a továbbiakban a **jövőidő-jel** megnevezést használjuk). A megosztottság oka az, hogy ez az eredendően kezdő-mozzanatos *-amod/-emed* (*futamodik*) igeképzőből keletkezett toldalék egyszerre fejez ki bizonytalanságot, feltételhez kötöttséget és utal a jövőidejűségre. Ily módon a korabeli nyelvhasználók számára az időviszonyok árnyaltabb kifejezését segíthette: bizonyos esetekben a közeli, illetve biztosan bekövetkező jövőbeli eseményt továbbra is jelen idejű alakokkal jelenítették meg, míg a bizonytalan, feltételekhez kötött cselekvésre, történésre az *-md* utalt az igéken. Ezt példázza a HB. mondata: „yfa kí nopun *emdul* oz gimilftwl. halal nec halaláál *holz*” ’Bizony amelyik napon eszel (enni fogsz) a gyümölcsből, halálnak halálával halsz’.

Az ómagyar korban jelent meg a jövő kifejezésére egy analitikus szerkezetű, összetett igeidő: a ***fog* + főnévi igenév**. Az *-md* > *-nd* jövőidő-jel a közép-magyar kortól kezdődően fokozatosan visszaszorult, és a 18-19. századi mesterséges feltámasztási kísérletek ellenére el is tűnt. A *fog* + főnévi igenév szerkezet maradt ugyan, de még ma is inkább csak a köznyelvben: a nyelvjárások nagy részében a legutóbbi időkig szinte kizárólag, de a köznyelvben is nagyon gyakran továbbra is az (időhatározószókkal megtámogatott) legősibb módon, jelen idejű igealakokkal utalnak a beszélők a jövőre.

Az igeidők és igenevek összefüggései

Az eddigiekben is látszott, hogy az igenevek és az igeidők között több kapcsolódási pont van.

Az állapot és az állapothoz vezető út fonódik egybe a befejezett melléknévi igenév és a *-t* jeles múlt esetében. Láttuk: ez a múlt idő az igenévből alakult ki, állítmányi helyzetben. A két grammatikai jelenség között máig szoros a kapcsolat. Szövegkörnyezet híján például „A hal főtt” mondatban nem tudjuk megállapítani,

hogy a *főtt* múlt idejű ige-e vagy befejezett melléknévi igenév – de ennek a hét-köznapi kommunikációban nincs is igazán (vagy csak ritkán van) jelentősége. Bár kontextus nélkül eldönthetetlen, hogy állapotról vagy az oda vezető múlt idejű cselekvésről van-e szó, a jelentések között olyan szoros a kapcsolat, hogy az alaki egybeesés nem zavarja a megértést.

Nem ennyire szoros, de a maga idején (az ómagyar korban) jelentős volt az összekapcsolódás a folyamatos melléknévi igenév és az elbeszélő múlt között is. Itt most csak annyit jelezhetünk, hogy a közös elemek – a folyamatosságot kifejező jelentés, valamint a két toldalék hangalakjaiban rejlő lehetőség – oda vezetnek, hogy az ómagyar korban voltak *-á/-é* változatot mutató folyamatos melléknévi igenevek (GyS.: *eleeknek* 'élőknek', *walacnok* 'valóknak') és *-ó/-ő* formájú elbeszélő múlt idejű igék [BécsiK.: *latoc* T/1. '(mi) látók' azaz 'láttuk'], sőt ilyen, mutatóba, mára is maradt: az archaikus *lőn*. Itt hosszabb távon azért zavaróvá vált az egybeesés, ezért fokozatosan szétvált alakilag is múlt idő és melléknévi igenév.

Nem marad ki a sorból a harmadik, legfiatalabb melléknévi igenév, a beálló sem, amelynek *-andó/-endő* képzője az *-md > -nd* jövőidő-jelből és az *-ó/-ő* folyamatos melléknévi igenévképzőből keletkezett a korai ómagyar korban.

3.2.3.3.2. A névszójelek

A névszójelek az ősmagyar kortól napjainkig

A mai (kevés) névszójel mindegyike korán, az ő- és az ómagyar kor folyamán keletkezett, vagy még korábbi, alapnyelvi eredetű. Ez utóbbi csoportba tartozik a (*-kk- gyűjtőnévképzőből lett) *-k* többesjel; a (valószínűleg egy, a tulajdonság nagyobb fokára utaló *-mp- formájú képzőre visszavezethető és az ómagyar korban geminált formában is megjelenő) *-b* (*-bb*) középfokjel; és a (vagy már az alapnyelvben is önálló vagy az E/3. birtokos személyjellel azonos eredetű) *-i* birtoktöbbsesítő jel. A természetüket és keletkezési módjukat illetően ragként viselkedő birtokos személyjelek valószínűleg az alapnyelvben kezdtek grammatikalizálódni az ősi személyes névmásokból (l. lejjebb).

Az ősmagyar kor folyamán keletkezett egy új névszójel, az *-é* birtokjel (pl. JókK. 88: *fraterokee*, l. „A birtoklás kifejezése” című fejezetben is).

Az *-ik* kiemelőjel (pl. SándK. 18: *mýndonik* 'mindegyik'), amely valószínűleg az *egyik-másik* névmáspárra vezethető vissza, már az ómagyar kor terméke, akár csak a *leg + -b, -bb* felsőfokjel.

Azóta új névszójel nem keletkezett. Viszont a felvilágosodáskori és reformkori nyelvújító lendület és a múlt veretes nyelveze iránti nosztalgia egy rövid időre divatba hozott az írott nyelvben olyan ó- és középmagyar kori jelenségeket, mint az ismétlődő azonos toldalékok ritkított használata (például Vörösmartynál az „*aljas-, gyáva- s buták*”) vagy a határozói igenevek *-k* többesjellel való ellátása („a házak ablakai *zárvák*”).

A birtoklás kifejezése

Úgy tűnik, a beszélő ember számára az egyik legkorábbi szükséglet a tulajdonviszonyok pontos és árnyalt nyelvi megfogalmazása. A magyar nyelvben ez az ősmagyar kor óta túlnyomórészt jelek segítségével (szintetikusán) történik.

A birtokos személyjelezési paradigma valószínűleg már az alapnyelvben kialakult. A birtokos személyjelek az alapnyelvi **m̃*, **t̃*, **s̃* személyes névmásokból grammatikalizálódtak úgy, hogy a gyakran együtt szereplő két önálló szóból álló szerkezet (E/1. **keze* + **m̃* 'kéz + én'; E/2. **keze* + **t̃* 'kéz + te'; E/3. **keze* + **s̃* 'kéz + ő') kevésbé hangsúlyos második tagja fokozatosan elvesztette önálló jelentését, lassan az előtte álló szóhoz vonódott, miközben hangalakja megrövidült (az első két személyben a szóvégi magánhangzó lekopásával, a harmadik személy esetében a szókezdő *s* elnémulásával): *keze-m*; *keze-t* > *keze-d* (zöngésülés a *-t* tárgyraggal való egybeesés elkerülése érdekében); *keze-i* > *kezeḯ* > *keze* > *keze*. A többes számú alakok a *-k* többesjel közreműködésével jöttek létre (*kezünk*, *kezetek*, *kezüik*).

Kötött szórendű mondatokban birtokviszonyt ugyanakkor jelöletlenül is ki tudtak fejezni az alapnyelvi beszélők (*ház tető*, *tó part* – a szerkezet első tagja a birtokos, második a birtok), amelynek nyomát ma is őrzi a magyar nyelv: igaz, ma már csak a birtokos szóösszetételekben (*háztető*, *tópart*). A szórend lazulásával fontossá vált, hogy a szerkezet – legalább egyik tagján – morfológikailag jelölt legyen, hiszen a tagok mondatbeli helye már korántsem volt olyan biztos, arról nem szólva, hogy a két tag közé bővítmények (például jelzők) is beékelődhettek. Ez a jelöltség a birtokon történt meg, a birtokos személyjelek segítségével: *a ház teteje*, *a tó* (lapos, homokos) *partja*.

A gondolkodás és a mondatok bonyolultabbá válásával azonban idővel már nem volt elég az egyértelműséghez az egyszeres jelöltség. Ha például sok bővítmény kerül a birtokos szerkezet két tagja közé (és voltaképpen kerülhet bármennyi) vagy kétszeres (többszörös) birtokviszonyt akarunk kifejezni, jó, ha a szerkezet mindkét tagján toldalék jelzi az összetartozást. Az újabb toldalék – ezúttal a birtokoson – kivételesen nem jel, hanem rag: a részeshatározó *-nak/-nek* ragjából lett a birtokos jelző ragja. Például: *a háznak* az ács által mesterien megcsinált *teteje*; *a tó partjának* a homokkal borított *szakasza*.

Hogy kerül ide a részeshatározórag, amely ráadásul eredetileg helyhatározórag volt? Úgy, hogy a hová? kérdésre felelő latívuszi helyviszony (pl. „Elindult Budának” azaz 'Buda felé'), a részeshatározói viszony és a birtokviszony között erős jelentéstani kapcsolat van: *Mari felé* vagyis *Marinak adom a kenyeret*, és az így *Mari(nak a) kenyere*. (Részeshatározó és birtokos, vagyis datívusz és genitívusz jelentésbeli összefonódása más nyelvekben is előfordul, pl. a franciában: *ce livre est à moi*, vagy az oroszban: *Ему шесть лет*.)

Ugyanez a gondolatmenet – 'felé' → 'neki' → 'övé' – vezethetett az ómagyar korban annak az *-é* birtokjelnek (például *emberé*, *léléké*) a kialakulásához, mely voltaképpen az *-á/-é* latívuszragból lett funkcióváltással birtoklást kifejező jellé.

A tulajdon többes számára utal az *-i* birtoktöbbsítő jel, amely az ómagyar kortól kezdve *-ai/-ei* formában is megjelent, és lassan, de biztosan terjedt. Ez utóbbi változat valószínűleg úgynevezett **tőújraalkotással** jött létre: azaz a magánhangzós toldalék elé a beszélők betettek egy másodlagos tövéghangzót: *bará-tim* > *barátaim*, *felim* > *feleim*. Miért tették ezt? Azt a homonímiát akarták kiküszöbölni, amely az E/3. – és egy birtokot jelölő – birtokos személyjel *i*-s változata (l. nyelvjárásokban még ma is: *Józsi pézi* 'Józsi pénze') és a több birtokot jelölő birtoktöbbsítő *-i* között állt fenn. Mivel egybeesés esetén az élőbeszédben azért a kontextusból nagy valószínűséggel ki tudták következtetni a beszélők, hogy hány birtokról is van szó, az *-ai/-ei* formák viszonylag sokára váltak általánossá (még a 19. században is kedvelték a *barátim* típusú alakokat). Mégis: az egyértelműsége törekvés korán megmutatkozott, ahogy ezt a HB.-ben is láthatjuk: „Scerelméj *bratym*”, de: „Latiatuc *feleym*”.

3.2.3.4. A RAGOK

3.2.3.4.1. Az igeragok

A magyar igeragozási paradigmák kialakulása az egyik legtöbbet vitatott kérdése a magyar nyelv történetének. Még nem született meg az a magyarázat, amely az ezzel foglalkozó nyelvészek körében általánosan elfogadott lenne. Ezért az, amivel a továbbiakban találkozunk az olvasó, csupán egy a lehetséges igeragozás-történetek közül, és annak is csak vázlatos: célja nem a kérdéskör aprólékos körüljárása, hanem a további tájékozódáshoz kíván alapot és támpontokat nyújtani.

Az összefüggések jobb megvilágítása érdekében egy névszóragnak – a *-t* tárgyragnak – a története is itt, az igeragozásról szóló fejezetben kap helyet.

Az igeragok és igeragozás az ősmagyar kor elején

Az ősmagyar kor elejére nézvést a következő feltételezésekből indulhatunk ki:

1. A korszak elején egy **egységes igeragozási paradigma** volt, ősi személyes névmásokból **grammatikalizálódott személyragokkal**: vagyis még nem volt az, amit majd később általános (= alanyi) és határozott (= tárgyas) igeragozásnak hívunk.

Ami a személyragokat illeti: létrejöttek a **mš*, **tš*, **sš* személyes névmásokból hasonlóképpen zajlott, mint a birtokos személyjeleké (ezt l. „A birtoklás kifejezése” c. fejezetben): **neze* + **mš* 'néz + én' > *nézem*; **neze* + **tš* 'néz + te' > *nézed*; **neze* + **sš* 'néz + ő' > *nézi*. Az E/2.-ben az igéknél is megtörtént a *-t* zöngésülése *-d*-vé – itt a *-t* múltidő-jellel, illetve a befejezett melléknévi igenév-zöngésüléssel való egybeesés elkerülése érdekében.

2. Léteztek ugyanakkor **Ø személyragos igék** is, E/3.-ben biztosan (máig): *lát, kér*. Így, ebben a személyben legalábbis, kezdetben ugyanarra a funkcióra elvileg két alakváltozat is rendelkezésére állt a beszélőknek (*néz – nézi*); a gyakorlatban valószínűleg nyelvjárása válogatta, hogy melyik alak milyen mértékben volt része a mindennapi beszédnek.

Tárgyjelölés, medializáció, igeragozási paradigmák – összefüggések

A továbbiak alakulásában lényeges szerepe lehetett annak, hogy az alapnyelvre még erősen jellemző kötött SOV szórend (alany + tárgy + igei állítmány) elkezdett fellazulni. Ahhoz, hogy megértsük, miért fontos ez az igeragozás szempontjából, érintenünk kell a tárgy jelöltségének és a *-t* tárgyragnak a kérdéskörét.

1. A tárgy és a tárgyrag. Valószínűsíthető, hogy az alapnyelvben és az ősmagyar kor elején jelöletlen volt a tárgyak egy része, mégpedig a határozatlan tárgyak. Ennek nyomait a mai magyar nyelvben olyan összetett szavakban és igeenes szerkezetekben tapasztalhatjuk meg, mint például a *vízöntő* vagy a „*tűz oltani* meg”. A jelöletlenség nem okozott kommunikációs gondot mindaddig, amíg kötött szórend volt az általános: az SOV szórendű mondatban a tárgy helye az igei állítmány előtt volt, míg az alanyé a tárgy előtt, így a két jelöletlen névszó funkcióját a mondatbeli helyük egyértelművé tette: **Ember medve esz(ik)*.

Így aztán a tárgyaknak a másik részét – a határozott tárgyakat – azzal különböztethették meg a beszélők a határozatlanoktól, hogy azokat viszont jelölték már az alapnyelvben is, egy **-m* akkuzatívusz raggal. Ezt, talán már az ősmagyar kor előtt, de az ősmagyar elején biztosan, a *-t* tárgyrag váltotta fel (feltételezhetően többek között a korábbi akkuzatívuszragnak az *-m* birtokos személyjellel való homonímiája miatt). Egyelőre megválaszolatlan kérdés, hogy pontosan honnan jött a *t*. (A két legismertebb feltevés szerint vagy egy *t* kezdetű mutató névmásból vagy az E/2. ősi **tš* személyes névmásból lett.) Ami biztos: a *-t* egy idő után az ősmagyar korban áterjedt valamennyi tárgyra. Az ide vezető út, az okok és a következmények közelről érintik az igeragozási paradigmák kialakulását is – bár hogy hogyan és milyen mértékben, arra vonatkozóan eltérnek a vélemények. Azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy a kötött szórend lazulása és az addig jelöletlen határozatlan tárgy valamilyen módon való egyértelmű jelöltségének szükségesége szorosan összefügg egymással.

Hosszú távon a tárgyat a mondatban a tárgyfunkciót betöltő névszón jelölték, a tárgyrag segítségével. De hol kapcsolódik mindez az igékhez? Két ponton: a) a *-t* tárgyrag általános áterjedése valamennyi tárgyra hosszú ideig tartott, és amíg általánossá nem vált, az addigi stabil mondatbeli helyét már elvesztő jelöletlen határozatlan tárgy adott esetben megkülönböztethetetlen volt a szintén jelöletlen alanytól, kommunikációs zavart idézve ezzel elő (l. az **Ember medve esz(ik)*)

mondatot, amelyben a SOV kötött szórendjének felbomlása után, az értelmezést segítő kontextus nélkül nem tudható, hogy ki eszik és kit esznek). b) Azzal, hogy egy idő után valamennyi tárgyat jelölte, a *-t* már nem volt alkalmas a határozott és a határozatlan tárgy közötti különbség jelzésére – márpedig erre továbbra is megvolt a beszélői igény. Más eszközzel kellett tehát ezt kifejezni. A mód, ahogyan ezt ma is tesszük – azaz a határozott és a határozatlan névelő használata (*a kutyát* és *egy kutyát*) – tárgyalt korszakunknál sokkal később, az ómagyar kor folyamán alakult ki, az ősmagyar korban még nem létezett.

Rendelkezésre álltak viszont az igealakok. Például E/3.-ben, ahogy erről korábban már szó volt, kettő is: a személyragos és a jelöletlen, Ø ragos (*nézi* – *néz*).

2. A medializáció. A magyar nyelvben a cselekvő igék mellett mindig is voltak történést, létezést kifejező, **mediális igék** is („Eső esik.”, „Hó hull.”). A mediális ige jellemzője, hogy nem járul hozzá tárgy, mert intranszitiv (**hó hull azt/valamit*). De az is, hogy bár az előtte álló névszó a mondatban alany, de nem cselekvő alany, nem ágens, hanem sokkal inkább az a valami, amire a cselekvés irányul: vagyis értelmileg a cselekvés „tárgya”.

Ilyen mediális igéket az ősmagyar korban is elő tudtak állítani aktív, cselekvő igékből: pl. *tör, tör* > *tör*-*k*. Az egyik feltételezés szerint ez az E/3.-ben egy *-k* medializáló képzővel történt. Egy másik, korábbi elgondolás az *-ik* T/3. igei személyragra vezeti vissza és a grammatikai szerkezet átértékelődésével magyarázza a *tör*ik-típusú igéket: *Emberek fa tör*ik > *Fa tör*ik. Akárhogyan is: a *fa tör*ik-típusú mondatokkal, a **cselekvő igék mediálissá alakításával** megindul az **ikes ragozás**, amely kiválóan alkalmas arra, hogy a cselekvés tárgyra irányultságát megmutassa anélkül, hogy a tárgy jelölt lenne.

3. Az igeragozási paradigmák. Az ikes ragozás mindazonáltal csak addig bizonyult megoldásnak, amíg a *-t* tárgyrag általánossá nem vált – amint ez bekövetkezett, elvesztette funkcióját. Az új funkció betöltésére – azaz arra, hogy az egységesen *-t*-vel jelölt határozott és határozatlan tárgyat megkülönböztesse egymástól – nem volt alkalmas.

Mindeközben azonban más, új igeragok is kialakultak, képzőkből, funkcióváltással, szintén az intranszitivitás kifejezésére: *-sz* (*élsz*), *-l* (*esz*el). Fokozatosan két különböző igeragozási paradigma kezdett kirajzolódni, amelyek már alkalmasak a tárgyra vagy nem tárgyra, illetve a határozott vagy határozatlan tárgyra irányultság kifejezésére. Az egyik a képzőkből lett személyragokkal operáló **általános (alanyi) igeragozás**, a másik a korábbi egységes, de mostanra a határozottság, tárgyasság felé eltolódó, **határozott (tárgyas) ragozási paradigma**. A szétválás valószínűleg E/3.-ben indult meg, ahol, mint láttuk, eleve két alak volt, és innen terjedt át a többi személyre.

A szétválás a többes számban már nem új ragokkal történik, hanem vagy más eszközökkel (pl. hosszú és rövid magánhangzók szembenállásával: *néztétek* : *néz-*

tetek) vagy sehogy (*várnátok* : *várnátok*). Miért intézi el a nyelvhasználat itt már ilyen „elnagyoltan” a megkülönböztetést? Például azért, mert időközben (az ómagyar kor közepére) más eszközök is létrejöttek a határozott és a határozatlan tárgy világos elkülönítésére: a névelők.

Grammatikai funkciójának elvesztése az ikes ragozást arra ítélte volna, hogy eltűnjön a „nyelvtörténet süllyesztőjében”. Ez mégsem történt meg. Ennek kisebb részben az az oka, hogy, bár a nyelvjárások zömében nem honosodott meg az ikes ragozás, van olyan – például a székely – amelyben viszont a mai napig elevenen él. Nagyobb részt azonban annak köszönheti ez a fél paradigma a túlélését – vagy inkább hosszas haldoklását – , hogy időről időre, főleg mesterséges beavatkozásra (l. Révai Miklós törekvéseit a 19. században) magas presztízst kapcsoltak hozzá a nyelvhasználók: a norma szerinti, „helyes” használatát általában az iskolázott, művelt emberekhez kötik.

4. Homonímia az igeragozásban. Amint ezt a mai napig egybeeső alakok is bizonyítják, a homonímia nem minden esetben zavaró az igeragozásban sem. Ahol mégis az volt, ott ez az érintett igeragokat módosulásra készítette. Ez történt az ő- és ómagyar korban például jelen és múlt idő egybeesésénél az E/3.-ben. A személyes névmásból grammatikalizálódott személyrag és az alapnyelvből hozott (később az elbeszélő múlt jeleként ismert) időjel egyaránt *-i* formájú volt: **nézei* 'nézi' vagy 'nézte'; **látói* 'látja' vagy 'látta'. A homonímia a palatális hangrendű szavak esetében azzal oldódott meg, hogy az *ei* diftongus kétféleképpen is monoftongizálódhat, így foglalódott le a *nézei* > *nézi* > *nézi* változat a jelen, a *nézei* > *nézé* > *néze* pedig a múlt idő jelölésére. A veláris szavaknál ilyen lehetőség nem lévén, más módon, tőújraalkotással (l. a névszójelekről szóló részben), majd hiátustöltő *j* beiktatásával és a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésével vált el a jelen idejű alak a múlt idejűtől: *látói* > *látá* > *látóá* > *látójá* > *látjá* > *látja*. Az eredetileg csak a hangrés kitöltésére használt *j*-t egy idő után a határozottság jelölőjének kezdhették érezni, és az, átterjedve a többes számra is, a személyrag részévé vált.

Ugyancsak egybeesett, pontosabban alakilag nem vált szét a kétféle (határozott és általános) igeragozási paradigma az elbeszélő múltban: **mondá* azt/valamit, **nézé* azt/valamit'. Először ebben az esetben is tőújraalkotással oldódott fel a homonímia. A határozott ragozású alakokba az *-á/-é* múltidő-jel elé bekerült egy magánhangzó (másodlagos tövéghangzó): *mondá* > *mondoá*, míg az általános ragozású alak változatlan formájú maradt: *mondá* (l. a HB.: *muntoa* és *munda* adatait. Bizonyos esetekben a tőújraalkotott és így hiátusossá lett alakokban β hiátustöltő hang könnyíti a kiejtést: pl. HB.: *hadlaua*, *feledeve*). Később a szóvégi hosszú *á* és *é* hangok megrövidülésének tendenciája meghozta az egyszerűbb elkülönítési lehetőséget: az általános ragozásban rövidült az *-á/-é*: *monda* (valamit), a határozottban viszont megmaradt hosszúnak: *mondá* (azt).

3.2.3.4.2. A névszóragok

A névszóragok az ősmagyar kor elején

Névszókhöz mindössze öt rag járulhatott ebben az időben: a *-t* tárgyrag és négy határozórag: az *-n* lokatívusz (*tetőn*), a *-t* lokatívusz (*Kolozsvárott*), az *-l* ablatívusz (*alul*) és az (akkor még *-i*, később) *-á/-é* latívuszrag (*fölé*). A tárgyrag történetét bemutattuk az igeragozásról szóló fejezetben, ezért a továbbiakban csak a határozóragokról lesz szó.

A határozóragok: viszonyok jelölése az analitikustól a szintetikusig

Az ősmagyar kor eleji négy határozórag nemcsak helyhatározói, hanem számos más funkciót is ellátott. Ezek az erősen poliszém primer ragok lényegében az előttük álló alapszó jelentésétől függően jelöltek hol hely-, hol állapot-, vagy éppen eszköz-, mód-, idő- és egyéb viszonyokat (hasonlóan a képzőkhöz – l. irradiáció). Ez a sokjelentésűség egy idő után zavaróvá vált: új, szűkebb és pontosabb jelentésű határozóragok kezdtek kialakulni, kisebb részben a meglévő primer ragok **hasadása** révén, jóval nagyobb mértékben önálló szóból, **grammatikalizálódással**. Az előbbire példa az *-n*-ből keletkezett *-on/-ën/-ön* helyhatározó és *-an/-en* módhatározórag; az utóbbira a *bél* 'belső rész' szó toldalékolt alakjából raggá vált *-ban/-ben*. Önálló szavakra mennek vissza például a következő határozóragok: *-hoz/-höz/-höz*, *-nak/-nek*, *-ra/-re*, *-ról/-ről*, *-val/vel* stb.

Arról, hogy miért és hogyan zajlott a hasadás és a grammatikalizáció, „A toldalékok. Általános kérdések” c. fejezet A) és B) pontjában már volt szó. Kiegészítésként még a grammatikalizációhoz: a folyamat úgy indult meg, hogy – helyviszony jelölése esetén – a később raggá váló önálló szó rendszerint kapott egyet a primer határozóragok közül, amellyel a beszélők pontosították a jelentését: *kéz + bele-n* 'kézben'; *kéz + belő-l* 'kézből'; *kéz + bele-i* 'kézbe'. Az agglutinációs folyamat során a szerkezet második tagjaként eleve kisebb hangsúlyt kapó szó eredeti jelentése lassan halványulni kezdett, és először névutó lett belőle (pl. HB.: *timnucebelevl* 'tömlőcéből', *vilagbele* 'világba'), majd egy szótagúvá rövidült (HB.: *miloštben* 'malasztban'). A raggá válás akkor válik teljessé, amikor a kezdetben csak egyalakú, nem illeszkedő toldaléknak az illeszkedő párja is kialakul (HB.: *halalnec*, *puculnec* > *halálnak*, *pokolnak*).

Névszóragok túlnyomórészt az ősmagyar korban keletkeztek, de létrejött néhány az ómagyar korban is. Például a *-ször/-szēr/-ször* (*háromszor*) a *szer* 'sor, rend > mód' jelentésű főnévből, vagy a *-kor* (*ötör*) a *kor* szóból grammatikalizálódott; a *-stul/-stül* társhatározórag viszont raghalmozással jött létre (*testestül-lelkestül*).

A későbbi korszakokban nem keletkezett új névszórag.

Napjainkban viszont érdekes, bár még bizonytalan kimenetelű jelenséget tapasztalhatunk: a határozószók névutóvá válását, mely névutókat egyre gyakrab-

ban a határozóragok helyett használják a beszélők. Olyan határozószókról van szó, mint például a *belé*, *címén*, *értelmében*, *felül*, *fejében*, *kapcsán*, *terén* stb.: „Beadott egy kérvényt a biztosító *felé*” (a biztosítónak), „A csapaton *belül* sokan mellette vannak” (a csapatban). Nem tudható még, hogy éppen új ragok születésének első fázisát kísérhetjük-e figyelemmel, vagy éppenséggel irányváltásnak, az eddigi szintetikus szerkesztésmód helyett egy analitikusabb felé való fordulásnak vagyunk a tanúi.